

3. Чудиновских Е. Н. Военнопленные Второй мировой в Вятском крае // Отечественные архивы. — 2000. — № 2. — С. 98–99.
4. Русский архив: Великая Отечественная война. Иностранцы военнопленные второй мировой войны в СССР. — М., 1996. — С. 78–80. — Т. 24 (13).
5. Там же. — С. 117.
6. Там же. — С. 117–120.
7. Там же. — С. 123–124.
8. Там же.
9. Там же. — С. 125.
10. Там же. — С. 125–126.
11. Там же. — С. 127–129.
12. Державний архів Міністерства внутрішніх справ України (далі — ДА МВС України). — Ф. 45. — Оп. 1. — Спр. 110. — Прим. 11. — Арк. 1–13в.
13. Чайковский А. С. Указ. соч. — С. 46.
14. Русский архив... — С. 114.
15. Там же. — С. 115–116.
16. Там же. — С. 391.
17. Там же. — С. 130–132.
18. Чайковский А. С. Указ. соч. — С. 44.
19. Чайковский А. С. Указ. соч. — С. 44; Карпов В. Указ. соч. — С. 49.
20. Карпов В. Указ. соч. — С. 51
21. ДА МВС України. — Ф. 45. — Оп. 1. — Спр. 124. — Прим. 29. — Арк. 1–1 зв.
22. Русский архив... — С. 140.
23. Там же. — С. 142.
24. ДА МВС України. — Ф. 45. — Оп. 1. — Спр. 110. — Прим. 17. — Арк. 6–7 зв.
25. Чайковский А. С. Указ. соч. — С. 43, 49, 50, 51, 52, 53.

Ігор Вєтров
(м. Київ)

Пограбування культурних цінностей України під час нацистської окупації 1941—1944 рр.

Досліджується питання пограбування фашистами культурних цінностей в Україні 1941–1944 рр. Вводяться до наукового обігу нові архівні документи, які поглиблюють знання з цієї теми.

Рассматриваются вопросы грабежей фашистами культурных ценностей в Украине 1941–1944 гг. Вводятся к научному обращению новые архивные документы, которые обогащают знания в этой проблеме.

Нацистський окупаційний режим завдав непоправних втрат культурній спадщині українського народу, тобто основному джерелу національного відродження. На час битви між двома тоталітарними режимами культурні цінності були приречені стати заручниками та безневинними жертвами боротьби. Ми багато знаємо про перевезення залізницею луврських скарбів з Парижа до бункерів у Баварії, однак в Україні аналогічні дії, що мали значно більший масштаб, замовчуються. І лише останнім часом з'явилась низка наукових праць на дану тему. Серед них монографії К. Грімстеда і Г. Боряка, С. Кота і О. Олеуркавечи, М. Ткаченка та інших

дослідників, які не вичерпують обрану нами проблему.

Існує безліч проблем, що ускладнюють розв'язання цього питання. По-перше, вивезенням творів мистецтва займалися конкуруючі між собою відомства Німеччини, по-друге, ми маємо недостатню інформацію про евакуацію культурних цінностей, а також нам невідомі у повному обсязі розміри тактики «випаленої землі» радянського уряду. Деякі архіви стали доступними лише з 1990 р. [1]. Пройшло досить багато часу, проте необхідно вести пошук шляхів зникнення культурної спадщини і можливо після цього історія ще раз підніме свого завісу і дозволить з'ясувати істину хоча б в деяких аспектах.

Особливе місце займає питання евакуації цінностей. Так, наприклад, усі музейні установи Західної України опинилися в руках німців через раптовість нападу. Так, при перевезенні літератури з Волинського краєзнавчого музею до Луцьку більшість її було втрачено солдатами [2]. В процесі евакуації перевага надавалася матеріалам революційних, виконавчих, партійних, радянських та громадських організацій. В першу чергу евакуювали фонди політичної поліції другої половини ХІХ — початку ХХ ст., тобто основні джерела для дослідження історії класової боротьби і революції в Україні. І над усім процесом евакуації домокловим мечем зловісна інструкція: «Якщо вивезти матеріали для евакуації не має можливості, вони підлягають безумовному спаленню» [3].

Після встановлення окупаційного режиму, німецькі служби, зокрема підрозділи Айнзацштабу Розенберга, брали під свій контроль музеї, бібліотеки, архіви. Відкритий грабунок експонатів, що мав місце у перші дні окупації, припинявся [4]. З цього моменту над захопленим працювали німецькі спеціалісти, намагаючись відібрати кращі збірки, що ставали «власністю» Рейха.

На перших етапах загарбання території України німецька окупація носила характер «покровительства» над українською культурою. Фашисти натягали на себе тогу «носіїв європейської культури», припускаючи існування бібліотек, музеїв, театрів. Видавалися газети, а у 1942 р. кілька київських музеїв було відкрито для відвідування, але тільки для німців. У Харкові огляд музеїв був дозволений й для українського населення, тільки німецькі та українські відвідувачі обслуговувалися в різні дні тижня. Проте з початком невдач у бойових діях, ставлення окупаційних військ до культурних цінностей відповідно значно погіршується, і наприкінці воно вже носило вигляд пограбування.

Німецьким урядом було сформовано групу Кюнберга, спеціальний батальйон СС, підпорядкований особисто Ріббентропу, які займалися вивезенням знахідок. Ще на початку війни Гітлером було створено робочий штаб рейслейтера Розенберга, що складався з 350 спеціалістів у галузі історії, мистецтва та літератури. При штабі діяла головна робоча група України, очолювана спочатку гаупслейтером Зайботом, а пізніше штабайнзатцфюрером Антоном. Вказаний орган складався з робочих груп «Західна Україна» та «Південна Україна», які діяли у великих культурних центрах. Керівництво головної робочої групи перебувало у Києві [5].

Історія залишила нам прізвиська тих, хто стояв на чолі конфіскації та пограбування. Це рейхкомісар Кох, Брюнер — інтендант та «шеф» Київського оперного театру, Телін — «шеф» Київського російського театру, Бекерс — «шеф» Харківського німецько-українського театру [6]. А головною фігурою нацистської політики в Україні у галузі культурних цінностей був німецький архівіст Георг Вінтер. Про те, що лояльність гітлерівців до культурної спадщини українського народу була показною говорить секретний циркуляр командуючого окупаційними військами в Україні генерала Кітцінгера від 18. 07. 1942 р.: «Українець був і залишається для нас чужинцем. Кожний прояв інтересу до українців та їх культурного існування, заважає та послаблює могутні

риси, яким Німеччина зобов'язана своєю величчю» [7]. Однак, ставлячись загалом з зневагою до української культури, гітлерівці виказували неабиякий інтерес до її шедеврів.

При відступі гітлерівці забирали з собою найкращі матеріали, а інше знищували. З 992 музеїв, що діяли в СРСР, німці зруйнували 427, з них на Україні — 151 [8]. Хранителі музеїв вдавалися до різних засобів збереження експонатів, іноді ризикуючи власним життям. Так, на дверях Волинського краєзнавчого музею його директор повісив сургучеву печатку XVIII ст., що була схожа на нацистську. Певний час це діяло, але при відступі німців Волинський музей втратив 4 094 експоната [9]. З Київського історичного музею вивезено колекцію зброї, що налічувала 5 000 екземплярів [10]. З заповідника Печерської Лаври вивезені оригінали грамот князів, багата нумізматична колекція, близько 4 000 предметів заповідника, рукописи та акти XV–XVIII ст. В Львівському музеї пограбовано колекцію годинників, що налічувала 2 000 екземплярів [11]. Дуже великих втрат зазнав Одеський історико-археологічний музей, заснований ще у 1825 р. З нього було вивезено приблизно 45 000 виробів з кераміки, 1 000 давньо-бронзових виробів, 100 екземплярів античної скульптури, 321 унікальний рукопис, а також унікальні античні геми (VI–III ст. до н.е.), камеї, перстень [12]. Полтавський же музей було взагалі спалено 22 вересня 1943 р. вщент [13]. З Успенського собору гітлерівці вивезли 3 срібних гробниці, більше 2 000 рідкісних дарувань царів та гетьманів і срібні царські врата [14]. Херсонський історико-археологічний музей постраждав на 150 тис. експонатів [15]. Всього ж фашисти вивезли з українських музеїв до 40 тис. найбільших цінних експонатів [16].

Взагалі, серед інших установ культури музеї зазнали найбільших втрат, оскільки їх пограбування відбувалося як на користь «третього рейха» з одного боку, так і місцевими окупаційними чиновниками з іншого. Так, доктор археології Грімм, що спочатку керував планомірним вивезенням експонатів з Київського історичного музею, взяв з його фондів найкращі меблі, а його наступник професор Штампус подарував генерал-комісару Магунія намисто з скіфських бусин [17].

Важко вже і казати про загальний грошовий еквівалент збитків, коли лише збитки Лаври склали 1 млн. 200 тис. крб. (в довоєнних цінах). Проте навряд чи жоден грошовий еквівалент в змозі замінити справжні культурні цінності, втрата яких є безповоротною і не підлягає реальному відшкодуванню.

Особливу увагу окупаційні комісії приділяли пограбуванню літературного надбання українського народу. Якщо музейні експонати являли для загарбників хоча б матеріальну цінність, то книжки, за виключенням рідкісних та старовинних, були для них, та й як це не прикро для радянської влади, звичайнісінькою макулатурою. А як ще пояснити варварські масові спалення літератури німцями та величезні бібліотечні фонди, що залишали після себе органи влади і радянські війська не намагаючись їх евакуювати. На наше щастя не всі війська, що відступали, виконували накази про знищення художніх творів.

Принаймні саме через це деякі з них, побувавши в руках німців, повернулися, а повернути інші є слабка, але надія.

Лише з фондів київських бібліотек вивезено більше 4 млн. книг [18]. В період окупації німці спалили значну частину фондів Київської обласної бібліотеки ім. ВКП(б), Києва-Печерської лаври (85 000 книг), бібліотеки центрального історичного музею (15 000 книг), стародруковані та рідкісні видання, що налічували 5 000 екземплярів [19].

З центральної бібліотеки Академії наук УРСР німці вивезли Горностаєвське євангеліє і Югославське (сербське) євангеліє XVI ст., 6 рукописних книг XVII ст., науковий архів, фототеку 20. Бібліотечні фонди пускалися на розтопку, брукування доріг, пакети та іграшки для

дітей [21]. У Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка було спалено студентську бібліотеку [22]. В Полтаві з бібліотеки вивезли рукописне Пересопницьке євангеліє, перше видання книги Сервантеса «Дон Кіхот» іспанською мовою, 500 томів старовинних японських видань на шовковому папері, десятки старовинних книг, перші видання Пушкіна, Жуковського, Гоголя, Крилова з автографами авторів [23].

Німецькі окупанти не робили різниці між релігійними спорудами, знищуючи як православні церкви, синагоги, так і костьоли. За період Великої вітчизняної війни вони зруйнували 467 церков, 53 костьоли, 159 синагог та 69 інших будівель релігійних культур [24]. Досить незвично виглядало на тлі загальної пропаганди атеїзму повідомлення радянської Комісії з встановлення обсягів зруйнованого про те, що «німці, руйнували релігійні споруди, знущаючись над релігійним почуттям людей» [25].

Величезних втрат зазнала Академія наук УРСР. Збитки заподіяні їй тільки у Києві, Харкові, Полтаві, Дніпропетровську становили 126 млн. 137,8 тис. крб. (в довоєнних цінах).

Не можна також не згадати про знищені у Києві будівлі цирку, Єврейського театру, театрів юного глядача і Червоної армії на 1 000 місць, Борисоглібського собору у Чернігові та безліч кінотеатрів, хат-читалень, клубів, що окупанти перетворили у попіл в усій країні.

Головний центр розміщення матеріалів, вивезених з СРСР, був створений у 1943 р. в державному архіві міста Опава, що у Чехословаччині. На фоні усіх цих тотальних знищень культурного надбання нашого народу черговим історичним фарсом та профанацією виглядають пункти Гагської конференції про закони та звичаї ведення війни від 18 жовтня 1907 р., яку підписала Німеччина. У статті 6 цього договору йдеться про заборону захоплення та пошкодження художніх творів, історичних пам'яток, наукових цінностей [26]. Але цей договір, як і багато інших, виявився мертвонародженим.

Після переліку втрат, заподіяних нашій державі нацистами, логічно постає питання повернення вивезених культурних цінностей, але при його вирішенні існують певні проблеми та нюанси.

Протягом лише 1945 р. до СРСР повернули 89 вагонів з архівними документами. Серед них 54 вагони з Румунії (з українськими та молдавськими документами), 15 з Чехословаччини (з українськими та латиськими документами) та 6 вагонів з Польщі з львівськими документами [27]. На жаль участь УРСР у реституційних заходах Радянського Союзу була незначною. Головна роль у справі повернення культурних цінностей належала відділу реституції при Управлінні репарацій та поставок радянської військової адміністрації у Німеччині. Українські республіканські органи мало що знали про здійснювані ним операції. Більшість розшуканих скарбів відправлялася в Москву або Ленінград, а вже там розподілялися по регіонах.

Питання повернення не може розглядатися однобоко. Ми не можемо вимагати повернення буквально усього від Німеччини. Справа в тому, що деякі цінності осіли у країнах, що перебували під окупацією вермахту. Декларація від 5 січня 1943 р., підписана 18 країнами антигітлерівської коаліції, в тому числі і СРСР, дає чіткі орієнтири стосовно цього питання. Зокрема, вона резервує за учасниками право проголошувати недійсними будь-яку передачу або будь-яку угоду власності прав та інтересів юридичних та фізичних осіб, які перебували на окупованих територіях. Під час окупації відбувався активний хаотичний рух творів мистецтва по території третього рейха. Певна частина їх потрапила і до українських музеїв, що функціонували на початковому етапі окупації, з територій сусідніх країн. І тому ці музеї не мають права ставити питання про свої права власності на них, а наявність цих пам'яток у реєстрах має скоріш науково-інформативний характер ніж правовий.

Крім того, існує ряд документів, що вкінцець заплутують і без того важку ситуацію зі знищенням культурних цінностей. Дослідник з цього питання П. Грімстед приводить дуже цікавий документ, виявлений серед матеріалів штаб-квартири Розенберга в якому читаємо: «Загалом більшовики звинувачують німців в усіх руйнаціях у місті, не виключаючи й об'єктів, які вони зруйнували самі, як це відомо усьому світові. Так, усі будівлі на головній вулиці Києва Хрещатику були висаджені у повітря вибухівкою годинниковим механізмом після окупації Києва німецькими військами. Це стосується також Успенського собору, Лаври... будівля Київського університету була знищена в результаті обстрілу радянською артилерією» [28]. За даними західних експертів приблизно 900 тис. творів мистецтва були вивезені з країн Європи до СРСР.

Питання повернення культурних цінностей необхідно вирішувати, для того, щоб нащадки мали уявлення про величезну культурну спадщину свого народу, та й процес національного відродження нерозривно пов'язаний з процесом відродження духовного, втіленням якого і є саме культурні цінності.

Примітки:

1. Грімстед К., Боряк Г. Доля українських культурних цінностей під час Другої світової війни. — К., 1993. — С. 9.
2. Кот С., Ошуркевич О. Волинський краєзнавчий музей. — Л., 1993. — С. 6.
3. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі — ЦДАВОВ України). — Ф. 4620. — Оп. 3. — Спр. 330. — Арк. 36.
4. Ткаченко М. Музеї України під час Другої світової війни (1939–1945 рр.). — К., 1996. — С. 15.
5. Коваль М. Україна 1939—1945 рр. — К., 1996. — С. 119.
6. Максакова Л. Спасение культурных ценностей в годы Великой Отечественной войны. — М., 1990. — С. 33.
7. Там же. — С. 31.
8. ЦДАВОВ України. — Ф. 4620. — Оп. 3. — Спр. 324. — Арк. 124.
9. Кот С., Ошуркевич О. Вказ. праця. — С. 12.
10. ЦДАВОВ України. — Ф. 4620. — Оп. 3. — Спр. 327. — Арк. 144.
11. Максакова Л. Вказ. праця. — С. 33.
12. ЦДАВОВ України. — Ф. 4620. — Оп. 3. — Спр. 327. — Арк. 150.
13. Там само.
14. Там само. — Спр. 324. — Арк. 196.
15. Там само. — Арк. 124.
15. Общественно-политическая жизнь трудящихся Украины в годы Великой Отечественной войны под ред. М. Ковалю. — К., 1988. — С. 151.
17. ЦДАВОВ України. — Ф. 4620. — Оп. 3. — Спр. 327. — Арк. 144.
18. Там само. — Спр. 324. — Арк. 192.
19. Там само. — Спр. 329. — Арк. 471.
20. Там само. — Спр. 330. — Арк. 28.
21. Там само. — Спр. 327. — Арк. 117.
22. Там само.
23. Там само. — Спр. 324. — Арк. 109.
24. Там само. — Спр. 330. — Арк. 30.
25. Там само.

26. Там само.

27. Грімстед П., Боряк Г. Вказ. праця. — С. 23.

28. Там само.